

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр
на тему: «Церковні інструменти асиміляції народів ерзі та мокші
(XVI–XVIIIст.)»

Виконав: студент 4-го року навчання,
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»

освітньої програми «Історія»

Ніцой Ярослав Андрійович

Науковий керівник: Маслійчук Володимир Леонтійович, д. і. н., доцент
кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська Академія»
Рецензент: Кравченко Алла Анатоліївна, д. ф. н., завідувач кафедри філософії,
соціології та політології Державного торговельно-економічного університету.

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2025 р.

Київ – 2025

Декларація академічної доброчесності студента НаУКМА

Я, Ніцой Ярослав Андрійович, студент 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: yaroslavnitsoi@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною курсова робота на тему «Церковні інструменти асиміляції народів ерзі та мокші (XVI–XVIIIст.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 – 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

– підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

– згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь- який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.

– даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт

Підпис студента

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: *«Церковні інструменти асиміляції народів ерзі та мокші (XVI–XVIIIст.)»* Автор: студент 4-го року навчання, спеціальності 032 «Історія та археологія». Освітньої програми «Історія» Ніцой Ярослав Андрійович. Науковий керівник: Маслійчук Володимир Леонтійович. Захищена: “ ____ ” _____ 2025 р.

Короткий зміст роботи

Кваліфікаційна робота є дослідженням церковних інструментів асиміляції народів ерзі та мокші в XVI–XVIII століттях у контексті імперської політики Московського царства та Російської імперії.

У результаті дослідження, вдалося реконструювати основні особливості асиміляційної політики: від насильницьких методів XVI століття, що викликали спротив, до «м'якої сили» XVIII століття, яка включала податкові пільги, переселення та мовну русифікацію через освіту. Було проаналізовано діяльність ключових фігур, таких як патріарх Никон, який будучи неросіянином займав найвищу духовну посаду, чи архімандрит Дмитро Сеченов, чії дії спровокували Терюшевське повстання 1743–1745 років. Дослідження також висвітлило спротив ерзі та мокші, що варіював від пасивного ухилення до збройних виступів, демонструючи їхню боротьбу за збереження етнокультурної ідентичності.

Зрештою, дослідження засвідчує ключову роль православної церкви як інструмента імперської асиміляції, що призвела до втрати традиційних практик та ідентичності ерзі та мокші. Робота підкреслює важливість деколоніального переосмислення історії Росією поневолених народів.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
Розділ 1. Початок Московської імперії та інструменти управління населенням.....	5
<i>1.1 Християнізація як елемент асиміляції нехристиянських народів.....</i>	<i>11</i>
Розділ 2. Насильницька християнізація в XVI ст. та спротив корінних народів.....	13
Розділ 3. Християнізація мордви у XVII ст. Перехід від примусу до м'якої сили та заохочень.....	18
Розділ 4. Комплексний імперський підхід до християнізації мордви у XVIII ст.....	22
<i>4.1 Адміністративний спосіб християнізації мордви: «Новокрещенська контора». Терюшевське повстання.....</i>	<i>25</i>
Розділ 5. М'яка сила християнізації: освітні та мовні аспекти.....	32
<i>5.1 Освіта як спосіб асиміляції населення.....</i>	<i>34</i>
<i>5.2 Світські ініціативи та їх роль у процесі християнства.....</i>	<i>37</i>
<i>5.3 Мовна політика та вплив на результати християнізації.....</i>	<i>40</i>
ВИСНОВКИ.....	44
Список використаних джерел та літератури.....	45

ВСТУП

Імперські трансформації XVI–XVIII століть стали часом глибоких змін для багатьох автохтонних народів Східної Європи. Серед них – народи ерзі та мокші, які потрапили під владу Московського царства, а згодом Російської імперії, що почала системно реалізовувати політику асиміляції з метою формування централізованої, уніфікованої за мовою, вірою та культурою держави. Особливе місце в цьому процесі займала церковна політика – інструмент не лише духовного впливу, але й соціального контролю та культурного підпорядкування.

Актуальність цього дослідження визначається потребою критичного переосмислення ролі християнізації як складової асиміляційної політики Московії–Російської імперії. В умовах сучасної деколоніальної історіографії виникає нагальна потреба звернутися до досвіду зникнення чи трансформації автохтонних культур через нав'язування імперських релігійних практик. Історія християнізації ерзі та мокші – це приклад почергового або комплексного використання так званої «м'якої сили», яка часто була жорсткою і жорстокою за методами: примус, репресії, маніпулятивна соціальна мобільність, економічні стимули та економічна й соціальна дискримінація. Підтримка Україною антиколоніальних національних рухів на території сучасної Російської федерації також вимагає нового прочитання ролі та місця духовних, релігійних вірувань та церковних практик в етногенезі та формуванні етнічної самосвідомості та національної стійкості поневолених народів, зокрема ерзі та мокші. Актуальність дослідження також визначається обмеженістю праць, які б розглядали християнізацію ерзі та мокші з позицій деколоніального підходу, адже наявні студії часто відображають московськоцентричну перспективу та не завжди доступні для ширшого загалу. Це підкреслює потребу в новому осмисленні ролі імперської церковної політики в трансформації етнокультурної ідентичності цих народів.

Проблематика дослідження полягає в аналізі християнізації не лише як релігійного, але й культурного, адміністративного та соціального процесу. Як показує емпіричний матеріал, християнські практики були тісно пов'язані з мовною політикою, освітньою інфраструктурою, пенітенціарною системою та перерозподілом земель. Через ці канали здійснювалась не лише інституційна інкорпорація ерзі та мокші до імперської структури, але й знищення їхньої етнокультурної ідентичності.

Історіографія теми є неоднорідною і розподіляється на кілька етапів: імперська історіографія (XIX – поч. XX ст.) зображувала християнізацію як «цивілізаторську місію», позбавлену насильства. У працях офіційних істориків (напр. архп. Макарія Мироблюбова, М. М. Карамзіна, П. І Мельникова) підкреслювалася позитивна роль православ'я, з ігноруванням теми спротиву чи примусу.

Радянська історіографія (1920–1980-ті) намагалася уникати тем релігії, однак зверталася до «національного питання» в рамках теорії «дружби народів». Християнізація розглядалася крізь призму феодалного гноблення, але без глибокого аналізу етнокультурної деструкції чи ролі церкви.

Пострадянська історіографія (1990-ті – наш час) започаткувала нову хвилю досліджень, зокрема етнологічних та деколоніальних. Історики (напр. Б. Ілюшин, Н. Мокшин, Ю. Сушкова) почали вивчати реальні механізми церковного тиску, протестні практики, асиміляцію через освіту.

Українська наукова традиція тільки починає осмислювати досвід поневолених угро-фінських народів як частину імперської системи пригнічення.

У цьому контексті ключовими поняттями роботи є:

Асиміляція – це процес поступового або примусового залучення етнічної, культурної чи релігійної групи до домінуючої культури, що супроводжується втратою власної ідентичності, мови, традицій або вірувань. Вона включала релігійний (християнізація), мовний (русифікація через

освіту та переклади), соціально-економічний (податкові пільги, переселення) та культурний (витіснення традиційних практик) виміри.

Християнізація – це процес навернення нехристиянських народів до православного християнства, який у контексті XVI–XVIII століть виступав інструментом імперської політики Московського царства та Російської імперії щодо ерзі та мокші. Християнізація включала примусове хрещення, місіонерську діяльність, створення монастирів, переклад релігійних текстів (наприклад, Іваном Тиховим ерзянською мовою) та пенітенціарні заходи (покарання за язичництво). У дипломній роботі цей термін розглядається як центральний механізм асиміляції, що мав на меті не лише релігійне, а й культурне та політичне підпорядкування мордви імперії

Мордва – це етнонім, який використовувався в офіційних документах, історіографії та адміністративній практиці Московського царства, а згодом Російської імперії, для позначення двох споріднених, але окремих угро-фінських народів — ерзі та мокші. Цей термін охоплює їхні мовні, культурні та релігійні особливості, хоча ерзя та мокша мають власні діалекти (ерзянська та мокшанська мови), традиції та ідентичності. У контексті XVI–XVIII століть «мордва» часто вживалася як узагальнююча назва в імперському дискурсі для спрощення адміністрування та асиміляційної політики, зокрема під час християнізації.

Розділ 1. Початок Московської імперії та інструменти управління населенням

У другій половині XVI ст. перед новоствореною Московською поліетнічною імперією постало нове завдання: утримання влади над приєднаними землями та народами і створення централізованої Московської держави. Протягом XII–XV ст. у Новгороді сформувалась особлива політична стратегія стосовно підвладних їм етносів, яку «успадкувала» Московія. Її можна описати як: різні мотиви експансії, прямий та непрямий типи влади, послідовність інтеграції від економічної і до культурно-релігійної¹. З приєднанням Новгородського князівства в XV–XVI ст., політика Московії стосовно неслов'янських етносів зазнає трансформації. Було сформовано основні підходи до експансії, у яких можна простежити чітку послідовність дій. Спочатку гнучка дипломатія вербувала вождів племен, чи їхніх окремих представників, для створення плацдарму для подальших дій. Наступним кроком було проголошення протекторату над тими чи іншими землями, обмін посольствами, показове надання допомоги для підкріплення дружби. Далі слідувало створення прецеденту для військової експансії, захоплення та остаточне поглинання території та населення². Московське царство активно контролювало перерозподіл землі на новоприєднаних територіях. Більшість земель оголошувалася власністю царя, а місцеві народи, зокрема кочові та напівкочові, змушували осідати на нові землі, де вводився землеробський спосіб господарства. «Новостворена» держава мусила винайти механізм того, як ці приєднані неслов'янські православні народи утримувати під своїм контролем. Для утвердження Московської влади, і щоб убезпечити себе від внутрішніх конфліктів, необхідно було створити етнічно і культурно монолітну країну. Для цього і

---

¹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів, 2005. С. 14.

² Іванов О. Ю. Причини та передумови Російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів (остання чверть XV – середина XIX ст). *Знання європейського права*. 2021. № 4. С. 16.

вживалась подібного роду «система заохочення», яка фактично не лишала неслов'янам вибору, окрім того, як асимілюватись, адже це було питанням виживання.

Проте, попри загальні тенденції, становище поневолених народів могло різнитися в залежності від регіону, способу життя, чи рівня лояльності. Етнічні групи умовно можна поділити на два кола: внутрішнє та зовнішнє³. До внутрішнього належали етноси, які займалися землеробством або лісництвом, були інтегровані в московську систему управління, наведені в православ'я та позбавлені будь-яких рис окремішності. До них можемо віднести вепсів, карелів, іжорців, зирян та перм'яків.

До зовнішнього, за «старою традицією» належали мисливці, рибалки, віддалені від впливу центру, тобто Москви. Вони хоч і були обкладені даниною, але мали право на власну систему управління та релігію. До них належать етноси, які населяли північно-східну частину держави: самоїди, остяки та вогули. Тобто, рівень, складність та практичні заходи стосовно асиміляції відрізнялися в залежності від віддаленості від Москви, а отже і її впливу. Проте, нерідко, на такі народи здійснювалися військові походи з метою збору податків, утвердження величі царя чи просто залякування⁴. У випадку з Московською державою, існували й дві інші умовні групи. Перша – іноземці, які проживали на її території. Серед них можна знайти ремісників з усіх країн та «знать» сусідніх загарбаних держав. Вони приїжджали до Москви, закликані цінними дарами, титулами або землями, взамін на вірність та несення військової служби. Так, наприклад, війська татарських вершників становили основну міць московської армії у XV–XVI ст. Так само запрошувалися й закордонні ремісники, будівельники та адміністративні працівники.

Першим кроком було завоювання та політичне включення земель до складу Московського царства. Царська влада створювала адміністративні

---

³ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. – С. 16.

⁴ Там само. С. 17.

одиниці – губернії або воєводства, підпорядковані московському правителю. Завдяки цьому місцева знать втрачала політичну автономію, а їхні землі переходили під контроль московської адміністрації. На новоприєднані території направляли людей з «центру», які мусили здійснювати нагляд та контроль над місцевим населенням.

На тих самих землях розміщували військові гарнізони для залякування та придушення повстань серед груп населення, яке відмовлялося підкорюватись царській владі. Московське царство активно залучало чоловіків з приєднаних народів до військової служби⁵. З одного боку, це дозволяло місцевому населенню піднятися в соціальному статусі, але з іншого – вимагало прийняття московсько-російської культури, мови та віри. Люди, які приєднувалися до служби, отримували статус служилих людей, що давало можливість мати землю, займати вищі світські посади. Однак, це також вимагало адаптації до московських норм і стандартів.

Одним із мало не найважливіших інструментів асиміляції неслов'янських народів було навернення їх до християнства та будівництво церков. Уже в той час інститут Церкви слугував дуже ефективним засобом пропаганди, просування царської влади та контролю населення. Священники сприяли поширенню московської культури та мови, навчаючи місцеве населення основам християнства. Православ'я оголошувалося офіційною релігією Московського царства, а представники інших релігійних громад зазнавали дискримінації, що змушувало частину населення навертатися в православ'я⁶. Московізації зазнавали всі сфери життя населення, зокрема мова та культура. На початку досліджуваного періоду завершився перехід з уйгурського алфавіту на кирилицю. Документація і діловодство велося мовою, яку ми тут і надалі іменуватимемо «російською». Оскільки документація й діловодство велося «російською»

---

⁵ Илюшин Б. Участие мордвы, марийцев, чувашей в военных мероприятиях Московского государства XVI века. *Вестник Пермского университета. История*. 2020. № 2. С. 25–29.

⁶ Документы и материалы по истории Мордовской АССР. Саранск, 1940. Т. 1. С. 141–146.

мовою – це ускладнювало місцевим народам доступ до адміністративних і правових інституцій без знання «російської», тому знання мови ставало необхідним, а вивчити її можна було в православній школі, потрапити до якої могли ті, хто відрікся своєї релігії і прийняв православ'я. Такий інструмент асиміляції приєднаних народів був дуже ефективним, проте цей процес не був миттєвим. «Соборное уложение» 1649 р. – універсальний кодекс кримінального і цивільного права, постановляв, що в правдивість своїх слів «русские крестьяне» зобов'язувалися давати клятву «по государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всея Руси крестному целованию», а безліч інших народів, зокрема мордва – «по их вере по шерти», що свідчить про певне збереження власної ідентичності ерзі та мокші, які могли брати участь у судових процесах, не будучи православними⁷.

Вертаючись до питання місцевої еліти, Московська влада часто замінювала місцеву еліту на московських, а згодом російських представників, або ж включала місцеву знать до свого дворянства, що вимагало від них прийняття російської церкви, культури та мови. Так, у XVI ст. на території мордовських земель була введена посада і титул «бортничьих и мордовских дел воевода», який прирівнювався до городского воеводи⁸. Цікаво, що на цю посаду могли обирати як представників ерзі-мокші, так і московитів. Їхньою основною роботою було збирання податків, розподіл землі для «служилих», виконання військових та адміністративних обов'язків. Їхня сфера впливу поширювалася не тільки на ерзяно-мокшанське населення.

Проте, для того, щоб потрапити на яку-небудь посаду, потрібно було зректися своєї віри і культури та прийняти московську.

Розподіл земель, дискримінація та, врешті-решт, примус спонукав велику частину населення мордовського краю покидати власні землі. Цьому

---

⁷ Тихоминов Н. М., Епифанов П. П. Сборное уложение 1649г. Москва, 1961. С. 80-81.

⁸ Гераклитов А. А. Мордовские должностные лица. Саранск, 2011. С. 78.

також сприяло переселення московського населення на приєднані землі. Це зменшувало частку місцевих народів, змушуючи їх інтегруватися в більшу московську громаду. Багато народів, зокрема мордовські, були змушені переселятися на інші території або розсіювалися по різних частинах царства, що розмивало їхні етнічні та культурні спільноти.

Ще одним зі способів утвердження влади та контролю населення була тюрма і загалом пенітенціарна система. Якщо ще до XV ст. тюрма не мала якогось особливого значення, то з XV ст. вона стає окремим інститутом. Першим правовим кодексом централізованої Московської держави, став Судебник 1497 року, якого згодом замінив Судебник 1550 року. Розвиток правової системи завершився ухваленням Соборного уложення 1649 року, яке кардинально змінило підходи до регулювання покарань, зокрема ув'язнення. Завдяки цьому тюрма як інституція виконання покарань набула нових характеристик. Якщо раніше вона являла собою прості підземелля, то тепер складалася з комплексу спеціалізованих приміщень. Така трансформація заклала основу для створення системи примусового управління в місцях ізоляції. Аналізуючи тюремну систему першої половини XVIII століття, Р. С. Мулукаєв дійшов висновку, який важко заперечити: «Тюрьма в Русском государстве была типичной феодальной тюрьмой. Она обрекала человека, попавшего туда, на неминуемую медленную смерть»⁹. У домодерний час, основним завданням тюрем було, перш за все, покарання злочинців та місцем утримання елементів, які шкодять суспільству. Проте з часом, вона виконувала і функцію виховання «слухняного» підданого «руського» царя (імператора). Питання форми відбуття покарання і притягнення до судової відповідальності за етнічною приналежністю в XVI–XVII ст. лишається відкритим і потребує ретельного дослідження. Проте, у XVIII ст. на тлі культурно-політичних змін пенітенціарна система і функції тюрми набула нових форм та змісту.

---

⁹ Мулукаев Р. С. Полиция и тюремные учреждения дореволюционной России. Москва, 1964. С. 13.

Автор припускає, що надвагомою стає функція асимілятивна. Очевидно, це було пов'язано з необхідністю протидії піднесенню національного духу серед представників різних національностей та етносів. Були лідери національних рухів, які боролися за збереження самобутності свого народу, а також люди, які залучали поневолені народи до участі в протистоянні владі. Вони піддавалися арештам і засудженню. Їх ув'язнювали або відправляли в заслання, де вони втрачали можливість впливати на свої громади.

Це послаблювало опір за збереження своєї ідентичності та сприяло поступовій інтеграції населення в імперську структуру. Таким прикладом може бути повстання Разіна 1676–1681 р., у якому був присутній і ерзянський аспект¹⁰. Варто пам'ятати, що в XVI–XVII ст., коли суспільство було переважно становим, «народом» вважалася тільки еліта, тому, коли ми говоримо про асиміляцію народів у цей час, то ми говоримо переважно про саме цей прошарок населення. В аспектах освіти, інтеграції до адміністрування, змішуванні етносів – «чернь» фактично ігнорувалася (винятками є служба в армії, тюрма), проте, законодавча система впливала також і на нижчі прошарки населення.

У XVIII ст. з піднесенням національного духу різних народів, процес асиміляції зазнає змін. Якщо раніше була необхідність штучного створення титульної нації, якою мало бути Московське дворянство, то тепер ігнорування простого народу було просто неможливим і небезпечним. Ідеологічна пропаганда мусила охоплювати ширші категорії населення. Інструмент освіти виходить на новий рівень. Як і раніше, вона слугувала соціальним ліфтом і відкривала шляхи до більших заробітків та соціального статусу. Молоді люди, з-поміж ерзі та мокші, які отримували освіту, поступово ставали частиною російськомовної еліти. Після навчання вони вже не поверталися до своїх громад як носії мордовської культури, а

---

¹⁰ Арсентева Н.М., Юрченкова В.А. История Мордовии: С древнейших времен до середины XIX века. Саранск, 2001. С. 97–99.

натомість приймали імперські цінності та ідентичність¹¹. Освіта в російських школах створювала культурний розрив між молодим поколінням та старшим, яке залишалося в межах традиційної культури. Діти, яким прищепили російську культуру, не завжди сприймали цінності та звичаї своїх предків і часто відчували відчуження від свого народу.

1.1 Християнізація як елемент асиміляції нехристиянських народів

Асиміляційна політика Московської держави стосовно підвладних угро-фінських народів, зокрема ерзі та мокші, у XVI–XVIII століттях демонструє системний і багаторівневий підхід, в основі якого лежала не лише політична та економічна інтеграція, але й глибока трансформація релігійної та мовно-культурної ідентичності поневолених народів. Серед усіх інструментів цієї політики особливо вирізнялися церковні практики, які відігравали вирішальну роль у нав'язуванні московської ідентичності.

Православ'я постало не лише як духовна складова імперської політики, а як потужний інструмент соціального контролю та культурної уніфікації. Через християнізацію здійснювалося системне витіснення традиційних вірувань, а будівництво церков слугувало не лише релігійним осередком, а й адміністративним та освітнім центром, де через катехизацію, навчання, проповідь і обряди впроваджувались імперські цінності. Прийняття православ'я часто було умовою доступу до соціальних ліфтів – державної служби, освіти чи правового захисту – що змушувало місцеве населення свідомо чи вимушено зрікатися своєї віри.

Мовна асиміляція була тісно пов'язана з релігійною. «Російська» мова ставала мовою церкви, адміністрації, освіти, а згодом і побутового спілкування серед еліти. Без знання цієї мови ставав неможливим доступ до освітніх установ чи правового захисту. Таким чином, «російська» мова

---

¹¹ Мокшанов Н. Ф. Мордовский этнос. Саранск, 1989. С. 56.

перетворювалася на обов'язковий елемент повсякденного життя, а її засвоєння – на ключовий крок у процесі асиміляції.

Релігія і мова виступили ядром імперської стратегії культурного поглинання. Навернення до православ'я відкривало двері до імперських інститутів, однак ці двері одночасно зачинялися за традиційною ідентичністю: кожне хрещення, кожен шлюб у православній церкві, кожна дитина, яка вчилася не рідною, а «російською» мовою – були маленькими актами відмови від власної культури. Таким чином, Московія створювала новий тип підданого – не за походженням, а за віросповіданням і мовою, в яких розчинялась етнічна відмінність. Важливо усвідомити, що така асиміляція не була миттєвою. Вона потребувала десятиліть системної роботи через священиків, учителів, чиновників і військових. Проте, саме релігійні практики та мовна політика стали тим фундаментом, на якому будувалася нова імперська ідентичність – монолітна за формою, але зруйнована у своїй багатогранності.

Розділ 2. Насильницька християнізація в XVI ст. та спротив корінних народів

Християнізація мордовського народу, яка почалась у XVI ст. була тривалим, складним і суперечливим процесом, що розтягнувся на століття. Він був тісно пов'язаний із загальним процесом інтеграції мордовського населення в імперську систему, що передбачало зближення з іншими народами, зокрема тими, хто сповідував православ'я, а насамперед із російським етносом.

З точки зору державної влади, християнізація розглядалася як засіб «цивілізації» та «морального вдосконалення» мордовського населення. Вона супроводжувалася як проповідницькою діяльністю, так і примусовими заходами, що нерідко викликало спротив серед корінного населення. Разом із тим, офіційна імперська політика намагалася інтегрувати мордовські громади в адміністративні та соціальні структури держави, що супроводжувалося як соціально-економічними змінами, так і змінами в традиційній культурі.

Найдавніші письмові свідчення про поширення християнства серед мордви збереглися лише з початку XVI століття. Деякі російські історики, вважають, що мордва приймала християнство ще в першій половині другого тисячоліття нашої ери, проте прямих свідчень цьому немає. Найраніша згадка про хрещених представників мордовських народів датована вереснем 1508 року, де згадується новохрещений мордвин Федір, якому було доручено супроводжувати ногайських послів як перекладачу¹².

Попри певні позитивні наслідки в контексті економічного розвитку та зростання грамотності, цей процес часто супроводжувався насильницькими методами. Царський уряд сприймав хрещення, як засіб «смирнення» народу: *«Правительство насильственно крестило мордву, полагая, что с принятием христианства иноверец перестанет сопротивляться его*

---

¹² Гераклитов А.А.. Материалы по истории мордвы. Москва-Ленинград, 1931. С. 79.

мероприяттям»¹³. Щодо Поволжя, до середини XVI століття можливості для християнської місії на цій території були вкрай обмежені через політичне підпорядкування регіону спочатку Золотій Орді, а згодом Казанському ханству. Лише після приєднання цих територій до Московської держави, ситуація змінилася, коли за Івана Грозного «державна» і «церква» почали співпрацювати для найкращих результатів християнізації мордви¹⁴.

Серед дослідників існує давнє протистояння в трактуванні мотивів цієї місії. Частина істориків, особливо дослідники дореволюційного періоду, наголошували на щирій побожності Івана IV, його глибокій особистій вірі та духовному наставництві з боку митрополита Макарія, протопопа Сильвестра та дружини Анастасії¹⁵. З іншого боку, радянська історіографія, представлена, зокрема, Д. М. Макаровим, розглядала ці зусилля винятково як інструмент політичної інтеграції, що мало централізувати владу довкола моно релігійної спільноти¹⁶.

Очевидно, обидва підходи мають право на існування. Втім, існує конкретна проблема в розрізненні побожних і суто прикличних мотивів тих чи інших діячів у контексті їхньої діяльності. Це значно ускладнює розуміння не тільки особистих мотивів, а й державно-асиміляційної політики: християнізація заради християнізації (тобто торжества Віри Христової), чи заради асиміляції нехристиян? Втім, навіть із найщиріших мотивів відданих місіонерів, їхня просвітницька діяльність, беззаперечно сприяла подальшій асиміляції населення. А втім, уже з XVI ст. відразу після знищення Казанського ханства московитами, на території мордовського краю активно починають засновуватися православні монастирі. Головною

---

¹³ Котков К. А., Вернер С. П. Очерки по истории мордовского народа XVIII в. Саранск, 1943. С. 38.

¹⁴ Мотыка И. И. У истоков православной миссии среди нерусских народов европейской России. *Инженерные технологии и системы*. 2001. №1–2. С. 41.

¹⁵ Покровский И. К истории казанских монастырей до 1764 года. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ivan_Pokrovskij/k-istorii-kazanskih-monastyrej-do-1764-goda/1#not_e2 (дата звернення: 16.04.2025).

¹⁶ Макаров Д. М. Самодержавие и христианизация народов Среднего Поволжья во второй половине XVI–XVII веков. Чебоксары, 1981. С. 26.

метою монастирської діяльності було навернення місцевого населення до християнства.

Серед мордві-ерзі особливо активну релігійну діяльність вели Спаський монастир в Арзамасі та Троїцький монастир в Алатирі. Внаслідок жорсткого тиску з боку спаських монахів Арзамаська мордва-ерзя була змушена покинути свої домівки та оселитися на незайнятих землях. Однак, настоятель Спаського монастиря Іов організовував облави на втікачів і примусово їх хрестив. Подібну тактику використовували й інші монастирі. Так, місіонерська діяльність Троїцького монастиря призвела до того, що вже на початку XVII століття, під час Смутного часу, ерзя в Алатирі підняла повстання. Обурені селяни втопили настоятеля монастиря в річці Сурі, а коли монахи обрали нового, на нього чекала та ж доля. Третій настоятель теж не уникнув розправи – після цього ерзя штурмом взяла монастир, захопила всі надані йому грамоти та привласнила його володіння¹⁷.

Серед мордві-мокші особливо активну діяльність вели Пурдишевський монастир у Темниківському повіті та Микільський Чернеєв монастир у Шацькому повіті. Однак, як і ерзя, мокша неохоче приймала місіонерів. У 1606 році священник Матвій разом із братією Микільського Чернеєва монастиря звернувся з листом до царя Василя Шуйського. Він повідомив, що з благословення рязанського архієпископа Леоніда провів відновлення монастиря та просив у царя виділити монастирю землі та ліси, що його оточували. Василь Шуйський задовольнив це прохання й наказав своїм чиновникам: *«...от мордвы, и от сторонних людей, и от всяких обид их, черного попа Матфия с братьями... беречь»*¹⁸.

Разом з тим, відчутно посилилась експлуатація і терор зі сторони духівництва. Священики роз'їжджали селами, розбивали вікна та печі в домах тих, хто чинив опір, руйнували дахи та конфісковували майно¹⁹. Місіонери ходили по домівках новонавернених і перевіряли, як вони

---

¹⁷ Мельников–Печерский П. Полное собрание сочинений. Москва, 1897. Т. 20. С. 35.

¹⁸ Документы и материалы по истории Мордовской АССР. – С. 215–216.

¹⁹ Мельников–Печерский П. Полное собрание сочинений. – С. 35–38.

дотримуються християнських обрядів: якщо заставали житло порожнім – ікони перевертали вниз або обличчям до стіни, а потім звинувачували господарів у «богомерзком отношении к богу» і вимагали від них викуп у вигляді продуктів або грошей. Скарги селян на свавілля духовенства залишалися без уваги, оскільки єпархіальні чиновники часто самі брали участь у грабунках. Вони регулярно об'їжджали регіон нібито для перевірки «морального стану» новонавернених, але насправді вимагали через священиків великі хабарі грошима, медом, хутром тощо²⁰.

Оскільки ці побори священики збирали з місцевого населення, мордва після хрещення опинялася в ще більш залежному та пригніченому становищі. Таким чином, процес християнізації більшої частини мордовського народу, який проживав у Терюшевській волості, супроводжувався постійним грабунком та репресіями як зі сторони місіонерів з духовенством, так і зі сторони чиновників, які вводили все нові й нові податки або за неприйняття християнства, або за його «неправильне» сповідання²¹.

Християнізація ерзі та мокші в XVI столітті, що еволюціонувала від місіонерських ініціатив до політики примусу, була багатограним процесом, спрямованим на інтеграцію мордовського населення до Московської держави. Хоча окремі місіонери могли керуватися щирими релігійними намірами, прагнучи навернення до православ'я та просвітництва, на практиці християнізація переважно супроводжувалася насильством, грабунками та репресіями. Діяльність монастирів, таких як Спаський в Арзамасі, Троїцький в Алатирі чи Микільський в Чернеєві, часто зводилася до примусового хрещення, поборів і руйнування майна, що провокувало спротив, зокрема повстання в Алатирі на початку XVII століття.

---

²⁰ Котков К. А., Вернер С. П. Очерки по истории мордовского народа XVIII в. – С. 41.

²¹ Там само. С. 42.

Попри окремі позитивні наслідки, як-от економічний розвиток і поширення грамотності, примусові методи та свавілля духовенства погіршували становище мордви, змушуючи її сплачувати штрафи, податки та хабарі. Суперечливість мотивів – від релігійного завзяття до асиміляційних цілей – ускладнює оцінку процесу, але очевидно, що навіть просвітницькі зусилля сприяли культурній і соціальній асиміляції. Таким чином, християнізація XVI століття, попри можливі благі наміри, стала інструментом імперської політики, що призвела до значних соціальних потрясінь і втрати традиційної ідентичності мордви-ерзі та мордви-мокші.

Розділ 3. Християнізація мордви у XVII ст. Перехід від примусу до м'якої сили та заохочень.

У другій половині XVII століття значний вплив на процес християнізації мав Московський патріарх Никон, що походив з ерзянського середовища. Думка про його мордовське походження вперше була запропонована П. Мельниковим-Печерським у його праці «Очерки Мордвы»: «*Никон сам был мордовского происхождения, сын обруселого мордвина Мины, крестьянина села Вельдеманова*»²². Це твердження вживається в більшості досліджень, як щось, що саме собою зрозуміле, особливо якщо автор сам родом із мордви²³.

Проте, деякі дослідники впевнені в його черемиському, або марійському походженні, покликаючись на свідчення сучасника патріарха – Авакуума²⁴. Попри невизначеність із походженням патріарха Никона, ми бачимо, що його сходження до посади Московського патріарха є прикладом дії соціальних ліфтів, доступних представникам неросійських етносів за умови повної асиміляції. Никон, будучи етнічно немосковитом, зміг досягти найвищого церковного статусу в Московському царстві, оскільки прийняв православ'я та інтегрувався в імперську еліту.

Це свідчить, що імперська система пропонувала обмежені, але реальні можливості соціальної мобільності для представників угро-фінських народів, таких як ерзя чи марійці, якщо вони зрікалися власної етнокультурної ідентичності. Однак, як писав А. Каппелер, такі соціальні ліфти слугували інструментом асиміляції, оскільки вимагали відмови від рідної мови, віри та традицій, що сприяло московізації та культурному поглинанню народів, подібних до ерзі та мокші²⁵.

---

²² Мельников–Печерский П. Полное собрание сочинений. Москва, 1898. Т. 12. С. 5.

²³ Мокшин Н. Ф., Сушкова Ю. Н. Просветители Мордвы. Саранск, 2020. С. 11.

²⁴ Акшиков О. Отец у него черемисин... URL: <https://www.mari-el.name/2010/03/29/otec-u-nego-cheremisin...html> (дата звернення: 09.05.2025).

²⁵ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. – С. 112–113.

Усвідомлюючи повільні темпи поширення православ'я серед мордви, він ініціював активні місіонерські заходи. Ще перебуваючи на посаді митрополита Новгородського, Никон звернувся до царя Олексія Михайловича з пропозицією призначити архієпископом Рязанським ієромонаха Мисаїла з Деревяницького монастиря з метою посилення християнської місії серед мордовського населення²⁶.

У 1651 році за сприяння патріарха Никона, на посаду Рязанського архієпископа було поставлено Мисаїла, який розпочав масштабну місіонерську діяльність. Згідно з його зверненням до патріарха від 1655 року, лише в Шацькому й Тамбовському повітах він охрестив понад 4200 осіб, після чого звернувся з проханням про подальше благословення на продовження християнізації²⁷. Отримавши відповідний дозвіл, Мисаїл продовжив діяльність, організовуючи хрещення жителів у місцях свого перебування, часто за участі представників служилої адміністрації. Втім, у процесі реалізації релігійної політики, духовенство зіткнулося з рішучим спротивом місцевого населення. Зокрема, селяни Шацького повіту, серед яких жителі сіл Березове та Амбиреве, відмовилися від участі в хрещенні без прямого указу монарха²⁸.

Вимога прямого указу царя може свідчити, що мордва визнавала верховну владу царя як політичного лідера, але не автоматично пов'язувала її з релігійними вимогами. Це дозволяє припустити, що вони розрізняли політичну лояльність (готовність підкорятися цареві) від культурно-релігійної асиміляції (хрещення). У Московському царстві цар вважався богообраним правителем, і його укази мали абсолютну легітимність. Для мордви, які, можливо, ще не були повністю інтегровані в православну систему, царський указ був єдиним авторитетом, який вони визнавали в політичному сенсі. Вимога указу царя ускладнювала процес

---

²⁶ Документы и материалы по истории Мордовской АССР. – С. 297–298.

²⁷ Там само. С. 298.

²⁸ Народы Поволжья и Приуралья: Коми–зыряне, Коми–пермяки, Марийцы, Мордва, Удмурты / Мокшин Н. Ф. та ін. Москва, 2000. С. 405.

хрещення, оскільки листування з Москвою займало час. Це давало мордві можливість мобілізувати спротив, як це сталося в Шацькому повіті, де вони зрештою вдалися до збройного повстання.

У відповідь на запит мордви, архієпископ звернувся до царя, який дозволив залучити військових для забезпечення виконання релігійних розпоряджень. Однак, під час спроби оприлюднити царський указ у місцевих громадах, ситуація загострилася. Озброєна частина мордовського населення чинила фізичний опір, внаслідок чого архієпископ Мисаїл був смертельно поранений стрілою, а його супровід розпорошено²⁹.

Процес активної християнізації мордовського краю, як в принципі й більшості інших народів, у XVII ст. було призупинено через повстання Степана Разіна. Мордовський аспект його повстання заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження. Проте не зайвим буде сказати, що в цей час, мордва, як і інші народи регіону, вела активну боротьбу не тільки проти феодалів з царською адміністрацією, а й проти монастирів з місіонерами.

Часті селянські заворушення змусили царський уряд дещо пом'якшити насильницьку християнізацію. Щоб заохотити нехрещене населення приймати православ'я, влада почала застосовувати систему заохочень. Наприклад, у 1681 р. було видано указ, за яким навернена мордва наділялась пільгами на 6 років³⁰. Внаслідок цього, все більше людей наvertsалося у християнство, хоч це було для них суто формальністю. На практиці, мордва продовжувала сповідувати свою «дідівську» віру.

Найбільш дієвим чинником у процесі християнізації мордовського населення наприкінці XVII століття стала адміністративна ініціатива державної влади, яка передбачала розселення московитів у мордовських селах³¹, а також переселення частини мордви до московитських населених пунктів³². Це було ефективно, адже такі переміщення по суті відірвали

---

²⁹ Документы и материалы по истории Мордовской АССР. – С. 300.

³⁰ Там само. Саранск, 1939. Т. 2. С. 47.

³¹ Кузнецов С. К. Мордва. Москва, 1912. С. 51.

³² Мельников–Печерский П. Полное собрание сочинений. Т. 20. С. 42.

мордву від їхніх рідних громад, де зберігалися язичницькі обряди, мова і традиції, зануривши їх у московитське середовище з сильним адміністративним, релігійним і мовним тиском. Та загалом у середовище з домінуючою культурою, яка не сприймала іновірців. У московитських селах мордва опинилася в економічній залежності, змушена адаптуватися до сільського господарства й московитських звичаїв, щоб вижити. Матеріальні стимули, такі як податкові пільги або земельні наділи, надавалися лише за умови хрещення, тоді як нехрещені піддавалися дискримінації, що штовхало їх до омосковщення.

У той самий час, московити не зазнавали «мордовізації», адже вони представляли домінуючу культуру, зберігали доступ до церков, шкіл і адміністрації, що зміцнювало їхню ідентичність, тоді як мордовські язичницькі практики придушувалися, а громади не мали політичних чи культурних інститутів для протидії асиміляції. Таким чином, переселення односторонньо сприяло московізації мордви, не дозволяючи московитам (згодом росіянам) зазнавати зворотного впливу.

Попри тривалу політику християнізації впродовж XVI–XVII століть, яку проводила московська адміністрація, значного успіху досягти не вдалося: переважна частина мордовського населення залишалася нехрещеною, навіть «формально» не прийнявши православ'я³³.

---

³³ Кузнецов С. К. Мордва. – С. 53.

Розділ 4. Комплексний імперський підхід до християнізації мордві у XVIII ст.

У XVII столітті християнізація мордовських народів – ерзі та мокші набула нових форм, еволюціонуючи від насильницьких методів до політики заохочень і «м'якої сили», що поєднувала адміністративний тиск із матеріальними стимулами. Цей період характеризувався активною роллю церкви, зокрема під впливом патріарха Никона, чиє можливе мордовське походження символізувало обмежені можливості соціальної мобільності для асимільованих представників угро-фінських народів. Водночас, спротив мордві, викликаний репресіями та грабунками духовенства, змусив владу шукати нові підходи до інтеграції, що базувалися на переселенні та економічних пільгах.

Низькі темпи християнізації змусили царську владу переглянути свій підхід, переглянувши свою систему заохочень. Зокрема, 11 вересня 1740 року імператриця Анна Іоанівна видала указ, згідно з яким новонавернених зобов'язували регулярно відвідувати православну церкву, сповідатися та причащатися під час Великого посту. Їм також рекомендували якомога менше спілкуватися з нехрещеними. При цьому, на відміну від попередніх, більш жорстких заходів, влада вирішила не застосовувати суворі покарання³⁴ Тих, хто уникав церкви через «лінь чи байдужість», мали карати не грошовими штрафами, а лише «легкими церковними покутами», а саме, епітимією. Офіційно наказувалося «не примушувати, а переконувати», щоб м'яке ставлення та матеріальні заохочення заохочували іновірців до прийняття християнства³⁵.

Окрім морального тиску, новонавернених також заохочували матеріально. Їм видавали одяг – мідний хрест, сорочку, штани, кафтани, шапку, рукавиці, взуття та панчохи, а жінкам – додаткові прикраси та головні убори. Крім того,

---

³⁴ Котков К. А., Вернер С. П. Очерки по истории мордовского народа XVIII в. – С. 28.

³⁵ Титов А. А. Терюшевский бунт. URL:

https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1740-1760/Terjusev_bunt/text1.htm

(дата звернення: 14.04. 2025).

їм виплачували одноразову грошову допомогу³⁶. Одним із ключових стимулів була тимчасова податкова амністія: новохрещеним на три роки скасовували податки, трудові повинності, а також звільняли від рекрутської служби. Додатково їм виділяли кращі земельні ділянки, а переселення до них фінансувала держава. Хоча це здебільшого лишалося тільки на папері³⁷. У більшості випадків переселення відбувалося добровільно, але якщо новонавернені відмовлялися – чиновники натомість змушували до виселення тих, хто залишався нехрещеним. Таким чином, поки новохрещені отримували пільги та землю, нехрещене населення, навпаки, опинялося під ще більшим економічним тиском. Виселених іновірців позбавляли державної підтримки: їм не компенсували витрати на переселення, відводили малородючі землі, а ще вони мусили три роки сплачувати податки, від яких новонавернені були звільнені. Фактично, заохочення для одних фінансувалися за рахунок ще більшого гноблення інших³⁸.

Продовжуючи політику формалізації християнізації, імперська влада в 1750 році видала указ, який регулював процедуру хрещення нехристиян. Згідно з ним, нехристиян не слід було хрестити без попереднього подання добровільної письмової заяви. Заява готувалася заздалегідь, і заявнику потрібно було лише додати своє ім'я. Цей указ підкреслював формальний характер хрещення, оскільки «добровільність» часто була номінальною, а процедура спрощувалася для язичників, щоб прискорити їхню інтеграцію³⁹.

Однак це не зменшувало спротиву мордви, яка продовжувала зберігати язичницькі практики, уникаючи повного прийняття православ'я. У зв'язку з надзвичайно важким становищем мордви Терюшевської волості Нижньогородської губернії, мешканці восьми сіл змушені були звернутися з чолобитною до свого пана – грузинського царевича. У цьому зверненні вони

---

³⁶ Котков К. А., Вернер С. П. Очерки по истории мордовского народа XVIII в. – С. 38.

³⁷ Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. Bloomington-Indianapolis, 2002. P. 199.

³⁸ Котков К. А., Вернер С. П. Очерки по истории мордовского народа XVIII в. – С. 39.

³⁹ Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier. – P. 195.

просять про допомогу у зв'язку з тяжким становищем підданих, які не можуть вільно сповідувати свої релігійні обряди через насильницьке примушення до прийняття чужої віри. Власні традиційні практики, заборонені, а їхнє дотримання карається фізичними покараннями, конфіскацією житла та руйнуванням святих місць. Раніше їх уже примушували хреститися, і тепер, коли вони намагаються повернутися до своїх традиційних релігійних практик, зазнають переслідувань та приниження. Власне, вони просять надати захист і допомогу, адже, з їхньої точки зору, чиновницьке насильство було недопустимим, а вони ніколи не відмовлялися від тієї віри, яку вважають своєю. Проте, незважаючи на їхнє тяжке становище, вони не висувають жодних умов чи погроз у випадку відмови в наданні захисту, навпаки, вони занепокоєні тим, що край пустіє, бо люди тікають у ліси, щоб уникнути гніту з боку місіонерів та чиновників⁴⁰.

Зазвичай подібні звернення лишалися без відповіді. Влада вимагала негайної християнізації населення, за будь яку ціну, незважаючи ні на що. А це певним чином розв'язувало руки місіонерам, які вдавалися до розбою, замість просвітництва. Попри зростання кількості навернених у XVIII ст., звіти місцевих чиновників і духовенства свідчили про поверховість навернень. Більшість новонавернених мордвинів залишалися необізнаними з основами православ'я, не дотримувалися християнських обрядів і продовжували язичницькі практики⁴¹. Це вказувало на неефективність політики, що спиралася винятково на матеріальні стимули, такі як податкові пільги чи земельні наділи. У XVIII столітті набула популярності ідея «цивілізації» язичників. Це відображало прагнення не лише хрестити, а й виховувати лояльних православних підданих через проповіді, катехізацію та освіту⁴².

---

⁴⁰ Котков К. А., Вернер С. П. Очерки по истории мордовского народа XVIII в. – С. 39; Мокшин Н. Ф. Мордва и вера. Саранск, 2005. С. 158–159.

⁴¹ Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier. – P. 192.

⁴² Посошков И. Т. Книга о скудости и богатстве. Москва, 1937. С. 137.

У XVII столітті християнізація мордви була складним процесом, який поєднував релігійні ідеї з імперськими цілями. Хоча деякі місіонери, можливо, щиро хотіли повернути мордву до православ'я, на практиці хрещення часто супроводжувалося насильством і тиском, як показує діяльність архієпископа Мисаїла, що призвела до повстань у Шацькому повіті. Приклад патріарха Никона, який, імовірно, мав мордовське коріння, демонструє, що окремі представники мордви могли досягти високого становища, але лише ціною втрати своєї культури. Через спротив мордви, зокрема під час повстання Степана Разіна, влада почала застосовувати пільги, як указ 1681 року, та переселяти мордву в московитські села. Проте ці заходи більше сприяли омосковленню, ніж справжньому прийняттю християнства, адже багато мордви лишалися вірними своїм традиціям. Таким чином, християнізація, попри окремі благі наміри, стала інструментом асиміляції, залишивши мордву в умовах культурного та релігійного тиску.

4.1 Адміністративний спосіб християнізації мордви: «Новокрещенська контора». Терюшевське повстання.

Розчарована повільними темпами християнізації та корупційними схемами, імперська влада в середині XVIII століття повернулася до більш примусових заходів. Для централізації місіонерської політики було створено «Контору новокрещенських дел» (далі Контора), яка координувала хрещення, розподіл пільг і контроль за новохрещеними. Цей орган мав на меті подолати хаотичність місцевих ініціатив і посилити адміністративний тиск на нехрещене населення, зокрема мордву, що чинила спротив. Однак, як показують етнографічні звіти, навіть ці заходи не призвели до глибокого прийняття православ'я, а лише посилили формальний характер християнізації.

У 1740 році, після створення Контори за царським указом, архімандрит Свизького Жовтоводського монастиря Дмитро Сеченов, отримав найвищий наказ чинити духовний та силовий «суд» над мордвою, яка ще не прийняла хрещення. У багатьох регіонах місцеві жителі після формального прийняття хрещення не дотримувалися нових релігійних обрядів: не відвідували церкву, не носили хрестів, не хрестили дітей і часто поверталися до традиційних вірувань. На такі випадки архм. Дмитро Сеченов, відповідальний за місіонерську діяльність, реагував жорсткими розпорядженнями, наказував примусово хрестити немовлят та карати батогами батьків, які ухилялися від цього обряду. Тих, хто відмовлявся від нової віри або закликав інших до опору, відправляли на допити та «церковне виправлення», що часто супроводжувалося фізичними покараннями. Почалися масові арешти та катування жителів села Єгор'євське (Інютіно) за їхнє небажання зректися традиційної релігії.

Відомо також про епізоди насильницького хрещення, коли священнослужителі разом із військовими захоплювали людей, били їх, а потім хрестили. Одним із таких випадків стало примусове навернення групи татар і мордві: декого побили і охрестили силою, а решта, охоплені страхом, втекли, покинувши своє майно. Сеченов, очевидно, був переконаний, що непокірну мордву можна здолати, знищивши «мерзенну мордовську віру». Більшість свідчень вказують на те, що Сеченов, керуючись указом Сенату, який дозволяв руйнувати татарські мечеті, розташовані поблизу поселень новонавернених у християнство⁴³, наказав своїм спалити кілька дерев'яних зрубів, які нехрещена мордва шанує як язичницькі молитовні споруди «так само, як і татари мечеті»⁴⁴. На думку Сеченова, мордва своїм марновірством, збираючись у великій кількості з усієї волості, влаштовує на тому кладовищі п'яні гуляння, під приводом незаконних молитов. Таким чином, Сеченов,

---

⁴³ Титов А. А. Терюшевский бунт. URL:

https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1740-1760/Terjusev_bunt/text1.htm
(дата звернення: 14.04.2025).

⁴⁴ Котков К. А., Вернер С. П. Очерки по истории мордовского народа XVIII в. – С. 41.

встановив грубу відповідність між мордовськими зрубамі, не згаданими прямо в його описі, і татарськими мечетями. Тому і спалив їх, як явище, що «шкодить благочестивому християнському люду»⁴⁵.

Очевидці пожежі, що охопила кладовище, намагалися загасити вогонь, а дізнавшись про причини підпалу, почали організовувати стихійний спротив. Місцеві мешканці, озброївшись підручними знаряддями, рушили на місіонерів, змушуючи останніх у паніці залишити свої підводи та втікати. Частина місіонерів вдалося захопити, і вони зазнали жорстоких покарань з боку повсталих. Інші, серед яких і сам Сеченов, змогли втекти, сховавшись у сусідніх селах. Відомо, що Сеченов разом із супроводом дістався села Сарлей, де переховувався в погребі місцевого священика. Проте чутки про його перебування швидко поширилися, що спричинило значне скупчення селян, які вимагали видачі винуватця⁴⁶. Таким був початок Терюшевського повстання.

Паралельно з цими подіями селяни спрямували свій гнів на податкових збирачів, які в цей період здійснювали конфіскацію майна за несплачені податки. В результаті цього народного виступу, відібране в селян майно було повернуто власникам, а самі податківці зазнали нападів з боку повсталих. Стихійний протест швидко поширився на сусідні поселення, що призвело до масштабних заворушень у регіоні⁴⁷. Тобто, до релігійного аспекту повстання додався соціально-економічний.

У відповідь на ці події архм. Дмитро Сеченов, діставшись волосного центру Терюшево, терміново відправив доповіді до церковних та адміністративних органів, закликаючи до негайного втручання. Нижньогородська консисторія, отримавши повідомлення, передала його губернському керівництву, що, у свою чергу, ініціювало формування карального загону. Наказ губернатора передбачав безумовне придушення заворушення та примусове хрещення непокірних. Прибуття карального

---

⁴⁵ Котков К. А., Вернер С. П. Очерки по истории мордовского народа XVIII в.. С. 33.

⁴⁶ Документы и материалы по истории Мордовской АССР. Т. 1. С. 290–294.

⁴⁷ Там само. С. 296.

загону супроводжувалося жорсткими репресіями. Мордовські села піддавалися військовим операціям, під час яких солдати здійснювали фізичні покарання та масові арешти. Насильницьке хрещення стало одним із головних методів придушення опору, а тих, хто чинив спротив, піддавали тілесним покаранням і тортурам⁴⁸.

Незважаючи на жорстокі репресії, хвиля протестів продовжувала зростати. До повстання приєднувалися не лише мордовські селяни, але й російські кріпаки, а також втікачі-рекрути та бурлаки, що перебували під гнітом соціально-економічних утисків. У результаті конфлікт переріс у значне соціальне заворушення, що загрожувало стабільності регіону⁴⁹.

Так почалося повстання мордви під проводом Несмеяна Кривога (або Несмеянко Кривой) та Пумраса Семенова яке тривало до 1745 р.⁵⁰. Архієпископ Сеченов, побоюючись поширення заколоту серед інших народів, звернувся до Синоду з проханням швидко придушити бунт. Для придушення повстання та нагляду за населенням було поставлено управителя Баратаєва, який з ентузіазмом взявся до своїх обов'язків, що видно із постійних скарг до царевича Бакарі Дадіану, який управляв волостю⁵¹.

Позиція грузинського царевича, загалом є доволі цікавою: з одного боку, він провів розслідування, після чого князя Баратаєва було усунуто з посади у 1743 р. та наказано більше не чинити подібних безчинств стосовно місцевого населення, з іншого ж, Бакара Дадіані дуже довгий час ігнорував усі скарги й чолобитні, чим він свідомо проводив політику колонізації та посилював експлуатацію своїх підданих. Був випадок, коли вже у 1744 році, він покарав двох мордвинів, які прийшли з чолобитною. Вони скаржилися на те, що мають три роки платити податок за новохрещену мордву. Царевич

---

⁴⁸ Там само. Саранск, 1939 Т. 2. С. 305.

⁴⁹ Котков К. А., Вернер С. П. Очерки по истории мордовского народа XVIII в. – С. 38–39.

⁵⁰ Кузнецов С. К. Мордва. – С. 54.

⁵¹ Документы и материалы по истории Мордовской АССР. Т. 2. С. 299–306.

їх демонстративно ув'язнив і наказав передати послання мордві, що таке оскарження вищих указів неприпустиме⁵².

На місце князя Баратаєва було поставлено московитського (на той час уже російського) офіцера Шмаєвського. Його політика була доволі людяною по відношенню до місцевого нехристиянського населення. Він неодноразово звертався до сенату з проханнями вивести війська з Терюшевської волості. Проте, йому ясно дали зрозуміти, що: *«...команды вывести не может до тех пор, пока не будут переловлены зачинщики и пока вся мордва не будет крещена»*⁵³. Ба більше, військова присутність у волості тільки збільшилась. Через постійну напругу не раз ставались військові сутички, які здебільшого закінчувалися поразкою місцевого повсталого населення. Так, наприклад, у селі Лапшиха мордва збройно напала на росіян. Врешті, у бою загинуло 74 мордвинів, ще 30 поранено, 130 потрапили в полон, більшість з яких була примусово хрещена⁵⁴.

Царська влада жорстоко придушила повстання мордви. Його очільника, новохрещеного Несмеяна Кривова, Сенат засудив до спалення на вогнищі. Дуже символічно, що місцем спалення було обрано село Сарлей, з якого й почалося повстання, коли архм. Дмитро Сеченов спалив мордовське кладовище. Н. Кривова звинуватили в богохульстві, та підбуренні до заколоту, зокрема й у нападі на архієпископа Дмитра. Смертний вирок було ухвалено й іншому лідеру, Пумрасу Семенову. Однак, 15 липня 1744 року імператриця Єлизавета замінила йому смертну кару на довічне заслання до Сибіру⁵⁵. Водночас, інші учасники руху зазнали жорстоких тілесних покарань. Масове залякування, зокрема через спалення на вогнищі одного з керівників повстання, мало стримати подальший опір. Через репресії, рух тимчасово вщух. Проте, присутність військових у селах спричинила значне

---

⁵² Документы и материалы по истории Мордовской АССР. Т. 2. С. 331.

⁵³ Там само. С. 316.

⁵⁴ Там само. С. 316.

⁵⁵ Мокшин Н. Ф. Мордва и вера. – С. 163.

розорення місцевого населення, на чому й наголошував Шмаєвський у своїх зверненнях до сенату та князя Дадіані.

1744 року Правлячий Сенат, розглянувши скаргу князя Бакара Дадіані щодо свавілля військових у Терюшевській волості, ухвалив вивести звідти військову команду. Втім, було постановлено зарахувати витрати на її утримання до подушного податку мордві. Сенат наголосив на неприпустимості насильницького хрещення, водночас наказавши місцевим управителям не допускати жодного спротиву проповідникам, які діють за дорученням «Контори новокрещенських дел» або архієрея. Селянам заборонялося перешкоджати їхній діяльності – у разі порушень погрожували суворими покараннями, й одночасно підкреслювалося, що хрещення має бути добровільним, без примусу. Управителів зобов'язали стежити за порядком, а в разі нового спротиву обіцяли направити ще більші каральні загони. Святішому Синодові та єпископу Нижньогородському було наказано дотримуватись церковних правил і не застосовувати силу при наверненні до православ'я, щоб уникнути негативних наслідків, подібних до попередніх⁵⁶.

Незважаючи на це, мордва продовжувала чинити опір як примусовому хрещенню, так і надмірним податковим зборам. За непокору їх карали та ув'язнювали, а військові загони регулярно проводили каральні рейди. Зрештою, до 1746 року більшість мордві формально прийняла християнство, хоча реальна релігійна практика залишалась далекою від православної⁵⁷. У звітах того часу згадується, що новохрещені не дотримувалися постів, не носили хрестів, не хрестили новонароджених і не проводили церковних поховань. Влада змушена була піти на часткові поступки, наприклад, припинила переселення нехрещених і перестала брати з них новобранців⁵⁸.

Християнізація мордві у XVI–XVIII століттях, як показано в роботі, стала частиною ширшого імперського проєкту Московсько-Російської

---

⁵⁶ Документы и материалы по истории Мордовской АССР. – С. 329-330.

⁵⁷ Документы и материалы по истории Мордовской АССР. – С. 332.

⁵⁸ Там само. Саранск, 1953 Т. 3. С. 206.

держави, спрямованого на релігійно-культурну уніфікацію та політичну інтеграцію неросійських народів. Цей процес мав здебільшого насильницький характер і супроводжувався застосуванням адміністративного тиску, військової сили, економічних санкцій та ідеологічної обробки. Мордовське населення виявило значний спротив хрещенню – як пасивний (ухилення, втечі, формальне прийняття віри), так і активний (бунти, повернення до язичництва).

Це свідчить про те, що християнізація не була однозначно добровільним або внутрішньо прийнятим процесом, а радше формою колоніальної політики з боку царської Московської, а згодом імперської Російської влади. Такий підхід призвів не до глибокого прийняття православ'я, а до поверхової, номінальної християнізації без руйнування традиційної релігійності, що підтверджують тогочасні етнографічні дослідження⁵⁹.

Величезний масив мордовського народу не визнавав християнської віри, що відображалось, як у побутових практиках, так і у відкритій конфронтації з імперською владою у ХІХ ст.

---

⁵⁹ Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. Санкт-Петербург, 1799. С. 40.

Розділ 5. М'яка сила християнізації: освітні та мовні аспекти

Християнізація XVI–XVIII століття спочатку впроваджувалася насильницькими методами, однак низька ефективність цих заходів і активний спротив місцевого населення змусили владу Російської імперії переглянути свій підхід. Це призвело до використання «м'якої сили» – освітніх ініціатив, створення монастирських шкіл, навчання місцевими мовами, які, хоч і мали просвітницький характер, проте сприяли поступовій асиміляції та витісненню власної ідентичності на користь уніфікованої імперської свідомості.

У XVI – на початку XVIII століття школи в Московському царстві, а згодом в Російській імперії здебільшого існували при монастирях, церквах або архієрейських будинках і мали суто конфесійний, церковний службовий характер. Вони були спрямовані на підготовку священників і церковнослужителів, тому головною метою навчання було засвоєння богословських текстів, знання Святого Письма, навички читання й письма церковнослов'янською мовою. Світських дисциплін майже не викладали, а якщо й викладали – то поверхово й вибірково.

Така духовна освіта була орієнтована перш за все на християнське, здебільшого московитське населення. Втім, на думку дослідниці Кудяєвої, в навчальних закладах, розташованих у Макар'євському, Васильсурському, Нижньогородському, Арзамаському, Спасо-Преображен-ському, Зілянтівському монастирях та інших, поряд із російськими дітьми освіту здобували також представники мордовського, чуваського й татарського народів⁶⁰. Проте можливості перевірити цю інформацію, через складність доступу до першоджерела наразі немає.

Служба в парафіях, де проживало немосковитське населення, вимагала від священнослужителів не лише знань догматики, обрядовості та богослов'я, але й глибокого розуміння соціокультурного середовища своїх

---

⁶⁰ Мокшин Н. Ф. Мордва и вера. – С. 170.

парафіян, зокрема їхньої мови⁶¹. Ці священники мали бути не лише обізнаними в християнському богослов'ї, але й добре знати культуру, побут і мови місцевого населення. Однак, як зазначав архімандрит Макарій, у середині XVIII століття спостерігався відчутний дефіцит освічених священнослужителів, які б відповідали вищенаведеним критеріям⁶². У Нижньогородській єпархії до 1627 року взагалі не існувало жодного навчального закладу, що негативно позначалося на рівні духовенства: неосвіченість породжувала як забобони, так і моральні вади, що ускладнювало процес залучення представників інородців до православ'я⁶³. Монастирі на території Казанського краю з'явилися одразу після приєднання Казанського ханства до Московської держави в середині XVI ст. Як і раніше в інших регіонах Московського князівства, а згодом царства, монастирі тут стали першими осередками християнської віри, культури, московитського, а пізніше російського впливу. Вони виконували місію християнізації, колонізації та «просвіти» місцевого, так званого, інородного населення, сприяючи закріпленню нових земель за Московією.

Московська держава й Церква приділяли велику увагу створенню монастирів у щойно приєднаних регіонах. Так, 1552 року Іван Грозний заснував Зілянтів монастир одразу після взяття Казані, а вже в 1555–1556 роках виникли інші важливі монастирі: Спасо-Преображенський у Казані, Богородицько-Успенський у Свияжську⁶⁴, які стали центрами християнського просвітництва серед місцевого мусульманського населення. Їхні засновники, архімандрити Гурій, Герман і Варсонофій, активно займалися освітою та місіонерством⁶⁵. У першій половині XVII століття в

---

⁶¹ Можаровский А. Ф. Изложение хода миссионерского дела по просвещению казанских инородцев с 1552 по 1867 годы. Москва, 1880. С. 106.

⁶² Макарій. История Нижегородской епархии. Санкт-Петербург, 1857. С. 52.

⁶³ Там само. С. 55.

⁶⁴ Покровский И. К истории казанских монастырей до 1764 года. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ivan_Pokrovskij/k-istorii-kazanskih-monastyrej-do-1764-goda/1#note2 (дата звернення: 16.04.2025).

⁶⁵ Там само.

Казанському краї з'явилися нові монастирські осередки, так звані пустині, засновані в глухих, малонаселених і язичницьких місцевостях. Вони стали важливими центрами релігійного життя, духовного просвітництва та поступової московізації краю.

Однією з перших стала Седмізерна Богородицька пустинь, заснована іноком Євфимієм з Устюга. Він оселився серед диких лісів, де раніше черемиси поклонялись місцевому божеству. Завдяки лагідному характеру подвижника, язичники не тільки не чинили перешкод, а й допомагали йому. До Євфимія почали приєднуватися інші ченці, і так утворилася монастирська громада. Подібною була історія Раїфської пустині, заснованої іноком Філаретом. Оселившись на березі Раїфського озера, він привернув до себе московитів, які збудували тут монастир і храм. Черемиси також не чинили спротиву, хоча продовжували свої язичницькі обряди. У 1647 році поблизу Царевококшайська виникла ще одна пустинь, Мироносицька, заснована на місці явлення ікони Пресвятої Богородиці⁶⁶.

5.1 Освіта як спосіб асиміляції населення

Ці пустині стали осередками християнського життя на теренах, де раніше панувало язичництво, і де звичайна колонізація була складною. Вони стали духовними маяками в диких лісах, прокладаючи шлях для поступового культурного впливу Московії. Монастирі Казанського краю відігравали важливу роль у зміцненні християнства та розвитку освіти як серед московитського населення, так і серед інородців. На початковому етапі вони були осередками духовного знання – саме в монастирях можна було здобути «книжне учення». Іноки мали обов'язок читати духовні книги, поширюючи релігійні знання. Хоча, в умовах, коли не всі мали доступ до

---

⁶⁶ Покровский И. К истории казанских монастырей до 1764 года. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ivan_Pokrovskij/k-istorii-kazanskih-monastyrej-do-1764-goda/1#not e2 (дата звернення: 16.04.2025)

освіти, московити зазвичай зверталися до ченців у монастирях і пустинях за духовними порадами⁶⁷. Ця традиція зробила монастирі справжніми центрами просвіти в душі православ'я і християнської моралі.

Першим переломним моментом в освітній системі Московії-Російської імперії був прихід до влади Петра I. За його правління, питання реформи освіти та глобальної християнізації постало особливо гостро. Його освітні реформи включали капітальну модернізацію освіти на європейський кшталт. Основною характеристикою реформ було орієнтування освіти і школи на потреби імперії. Це відображалось у створенні державних професійно-технічних училищ, у яких навчалися майбутні майстри, чиновники, моряки, артилеристи. Загальна освіта запроваджувалася майже для всіх прошарків населення. Заснувалися вищі навчальні заклади. Проте, це було у так званій «європейській» частині імперії. У віддалених куточках імперії, чи тих частинах, які населяли немосковитські народи, освіта лишалася на тому ж рівні. Саме за правління Петра I, вперше було здійснено спробу проведення християнізації за допомогою освіти та школи⁶⁸.

Перший відомий навчальний заклад, орієнтований на представників неросійських народів Поволжя, було засновано у 1707 році при Казанському архієрейському домі з ініціативи та за активного сприяння митрополита Іоанна (Воїнова). Основною метою створення цієї школи було поширення християнського віровчення серед місцевого нехристиянського населення, а також залучення його до елементів церковно-слов'янської писемності та московитської культури. Навчальна програма закладу включала ознайомлення учнів з основами православного християнського віровчення, вивчення церковнослов'янської та руської писемності, читання богослужбових текстів, а також елементарні знання з арифметики.

---

⁶⁷ Мотыка И. И. У истоков православной миссии. – С. 40.

⁶⁸ Кузнецов С. К. Мордва – С. 53.

Така освітня ініціатива відіграла важливу роль у процесі культурної інтеграції та релігійної асиміляції корінного населення регіону, що відповідало загальній імперській політиці того часу⁶⁹.

Із початком освітніх реформ Петра I архієпископ Пителир активно включився в модернізацію церковної освіти як засобу боротьби з розколом та інтеграції іновірців⁷⁰. Уже на початку 1720-х років з його ініціативи в Нижньому Новгороді відкрили елліно-грецьку та слов'яно-російську школи для дітей представників духовного стану. Для навчання було зібрано 200 учнів, а самі заклади утримувалися коштом архієпископа⁷¹. У 1738 році він заснував слов'яно-латинську школу при архієрейському домі⁷². Одночасно архп. Пителир розпорядився відкрити початкові церковні школи в ключових населених пунктах єпархії, щоб забезпечити підготовку освіченого нижчого духовенства.

Після смерті архп. Пителира у 1738 році, його просвітницьку діяльність перейняв вихованець Київської духовної семінарії, українець за походженням, Іоанн Дубинський⁷³. На посаді єпископа Нижньогородського і Алтирського він протримався недовго. Через слабке здоров'я доволі рано помер. Втім, за три з половиною роки він встиг продовжити справу попередника і звести декілька шкіл для нижнього духовенства та підвищити слов'яно-латинську школу, побудовану архп. Пителиром, до статусу Семінарії, яка мала при собі три дерев'яні школи, один кам'яний корпус, а головне, вона могла навчати у своїх стінах понад двісті учнів. Утримувалось це все державним коштом, а не коштом єпископа, як це було раніше⁷⁴.

Попри його локальні успіхи в просвітницькій діяльності, хвороба, яка мучила Іоанна, не дозволяла йому повноцінно виконувати свої обов'язки, які частково лягли на плечі Рязанського архієпископа Олексія Тітова, та

---

⁶⁹ Мокшин Н. Ф. Мордва и вера. – С. 171.

⁷⁰ Макарий. История Нижегородской епархии. – С. 56.

⁷¹ Там само. С. 100.

⁷² Кузнецов С. К. Мордва. – С. 53.

⁷³ Макарий. История Нижегородской епархии – С. 103.

⁷⁴ Там само С. 106.

Казанського – Луки Конашевича. Як наслідок, просвітницька діяльність «запрограмована» державною політикою християнізації і виховання місіонерства була локальною і не виконувалася в повній мірі.

5.2 Світські ініціативи та їх роль у процесі християнства

Про низький рівень віруючої мордви в першій чверті XVIII століття свідчить проект, поданий 27 лютого 1723 року до Святійшого Синоду підканцеляристом Василем Сімановим⁷⁵. Він запропонував створити школи для навчання як охрещеної, так і неохрещеної мордви основам слов'яно-російської грамоти. Сіманов у своєму зверненні вказував, що частина мордви залишається язичницькою, а охрещені – через відсутність освіти дотримуються старих обрядів. Він просив дозволу навчати мордовських дітей, щоби «извести омраченые слепотою неверием»⁷⁶. На його думку, це могло б сприяти добровільному прийняттю хрещення та ширшому залученню мордви до християнської віри⁷⁷.

Цікаво, що автором ініціативи була не духовна особа, а світський чиновник, службовець Контори поташних справ у Починковській волості Нижньогородської губернії. Ця контора була державним органом, відповідальним за виробництво поташу, важливого хімічного продукту для промисловості. Той факт, що подібна місіонерська ініціатива походила від представника світської установи, свідчить про те, що релігійно-освітні питання були актуальними не лише для церкви, а й для частини чиновництва, що діяло в руслі імперської політики християнізації та культурної інтеграції неросійських народів.

Звісно, така ініціатива викликала скепсис у Синоду, які вимагали пояснень у чиновника. Вони просили чиновника доказати, те, що він і сам

---

⁷⁵ Мокшин Н. Ф. Мордва и вера. – С. 172.

⁷⁶ Документы и материалы по истории Мордовской АССР. Т. 2. С. 238.

⁷⁷ Там само. С. 239.

був грамотним, викласти «стратегію» того, як він зібрався вчити мордву грамоті. Основними пропозиціями чиновника було розміщувати учнів у спеціально створених дворах та навчати їх у «шкільних світлицях», які слід будувати в російських селах поблизу мордовських поселень. Сіманов наголошував, що ці будівлі можна створити з покинутих мордовських дворів або з допомогою місцевих московитських мешканців. У випадку відсутності таких можливостей він пропонував тимчасово проводити навчання на постійних дворах.

У ролі вчителів пропонувалося залучити церковників – священників, дияконів, дячків, які з різних причин не служать у церквах, і часто перебувають у нужденному становищі. Це, на його думку, дозволило б одночасно вирішити питання зайнятості цих осіб. Утримання як учителів, так і учнів передбачалося здійснювати за рахунок натурального збору з мордви, зокрема, пропонувалося збирати хліб і продукти харчування з десяти дворів на одну особу. Учні мали відбирати віком до 12 років⁷⁸. Реалізувати проєкт Сіманов пропонував під наглядом єпископа Нижньогородського й Алатирського, а безпосереднє управління здійснювати особисто, у якості розпорядника навчального процесу⁷⁹.

Ми бачимо його глибоку стурбованість і щире віру в те, що московити підтримають його ініціативу і на волонтерських засадах будуть будувати і забезпечувати школи для мордви. Хоча з цього фрагменту нам не відомо, чи були школи в самих московитів, які жили на тій самій території. Цей епізод нам цікавий також тим, що ми бачимо відділення мордви, як хрещеної, так і нехрещеної, від православних московитів не зі сторони «держави» чи духовенства, а зі сторони рядового чиновника, який все життя прожив пліч-о-пліч з мордовським народом. Його посада підканцеляриста не

---

⁷⁸ Документы и материалы по истории Мордовской АССР. – С. 240.

⁷⁹ Там само. С. 239 -240.

вимагала особливого статусу і спеціальної освіти, тому його звернення виглядало дещо зверхнім в очах Синоду. Тому й лишилося лише на папері⁸⁰.

Освітня політика Російської імперії щодо національних шкіл у XVIII – на початку XIX століття була суперечливою. З одного боку, влада визнавала важливість навчання корінних народів і намагалася знайти ефективні форми освіти для різних етнічних груп, що сприяло підвищенню рівня грамотності. З іншого – освітні заходи часто ігнорували культурні потреби місцевого населення, браком кваліфікованих педагогів, організаційними проблемами та недостатнім фінансуванням⁸¹. Це викликало недовіру до шкіл, небажання віддавати дітей на навчання, а іноді – й активний спротив. Політика проводилася в умовах опору з боку місцевої знаті й духовенства, а руйнівне ставлення до мови та культури іногородців лише посилювало негативне сприйняття останніх. У результаті ефективність такої політики була низькою, що вимагало перегляду підходів до національної освіти.

Монастирі в Казанській і Нижегородській губерніях у XVI – XVIII століттях відігравали ключову роль у поширенні християнства, розвитку духовної освіти та зміцненні впливу Московської держави–Російської імперії в новоприєднаних регіонах. Вони слугували осередками релігійного просвітництва, де формувалася церковнослов'янська писемність і поширювалися християнські цінності серед московського населення, а також, меншою мірою, серед мордві, чувашів і татар. Однак, їхня діяльність стикалася з серйозними обмеженнями: брак освіченого духовенства, погане знання місцевих мов і культур, поверхнєве викладання світських дисциплін, що ускладнювало ефективну інтеграцію іногородців. Ці недоліки стали особливо помітними у XVIII столітті, коли освітні реформи Петра I підкреслили необхідність модернізації освіти, що ознаменувало початок переходу від суто монастирської освіти до ширшої, державно орієнтованої

---

⁸⁰ Мокшин Н. Ф. Мордва и вера. – С. 173.

⁸¹ Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier. – P. 193.

системи, яка враховувала потреби імперської політики культурної інтеграції поневолених народів та їхню асиміляцію.

5.3 Мовна політика та вплив на результати християнізації

У процесі християнізації XVI–XVIII ст. гостро стояла проблема мовного бар'єру, який значно ускладнював міжетнічну комунікацію, особливо в таких делікатних сферах, як релігія. Із часом у колах як церковної, так і світської влади визріла думка, що ефективніше буде впливати на новоприєднані території не шляхом прямого навернення дорослого населення, а через навчання молоді, яку можна було виховати в дусі православ'я⁸². У доіндустріальній Російській імперії мова відігравала другорядну, але важливу роль у формуванні самоусвідомлення народів, поступаючись релігійній ідентичності. За А. Каппелером, мови імперії можна умовно поділити на дві категорії:

1) писемні мови, якими користувалися еліти та які були носіями розвинених культурних традицій;

2) неписемні мови, якими розмовляли переважно нижчі верстви населення, підпорядковані чужим елітам⁸³.

До першої групи належали визнані імперською владою мови, такі як польська, німецька, шведська, грецька, вірменська, монгольська, іврит, їдиш, волго-татарська, кримсько-татарська та арабська. Ці мови використовувалися в освітніх закладах різного рівня та в книговидаванні. Натомість, неписемні мови більшості етносів, зокрема багатьох угро-фінських народів, офіційна влада переважно ігнорувала. Ця політика сприяла культурному домінуванню елітних мов, ускладнюючи збереження ідентичності неписемних народів, таких як ерзя та мокша, чії мови

---

⁸² Посошков И. Т. Книга о скудости и богатстве. – С. 162.

⁸³ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. – С. 117.

знамали тиску в процесі християнізації та змосковщення, а потім русифікації.

У цьому контексті необхідним ставало подолання мовного бар'єру, яке було вирішене спершу через виховання самих мордовських дітей для подальшого впливу на місцеве населення, а згодом через укладання «російсько-мордовських» словників у кінці XVIII ст. – початку XIX ст.⁸⁴.

Важливим етапом у розвитку православної місіонерської діяльності стала праця святителя Стефана Пермського. Він створив зирянську абетку та переклав богослужбові книги на мову місцевого населення. У 1379 році, ставши ієромонахом, Стефан збудував у місті Усть-Вим (сучасна Республіка Комі) храм і заснував при ньому школу, де навчав дітей грамоти з використанням створеної ним абетки⁸⁵.

Згодом, отримавши дозвіл від коломенського єпископа Герасима, Стефан почав проводити богослужіння зирянською мовою. У 1383 році він був висвячений у сан єпископа новоствореної Пермської єпархії⁸⁶. Звернення до пастви їхньою, зрозумілою для них мовою, в купі з покровительством та меценатством він досяг великих успіхів у наверненні місцевого населення. Втім, з доступних джерел та історіографії, ми бачимо, що випадок з Стефаном Пермським є унікальним.

У другій половині XVIII століття, в період правління Катерини II, Російська імперія активно долучилася до загальноєвропейського культурного процесу, що увійшов в історію як епоха Просвітництва. Попри те, що Росія включилася до нього пізніше за більшість європейських країн, вже до середини XIX століття вона досягла помітного прогресу в галузі освіти й культури, і російський культурний простір посів важливе місце в інтелектуальних і моральних пошуках того часу.

---

⁸⁴ Мокшин Н. Ф. Мордва и вера. – С. 170–171.

⁸⁵ Макарий. История Русской церкви. Санкт-Петербург, 1883. Т. 3. Ч. 3. С. 2.

⁸⁶ Там само. С. 3.

Важливою фігурою цього періоду був єпископ Дамаскин – ректор Московської духовної академії та член Російської академії наук, який з 1783 по 1794 роки очолював Нижньогородську й Алатирську єпархії. Його діяльність стала прикладом практичного втілення ідей просвітництва, зокрема у сфері освіти представників корінних народів⁸⁷.

Одним із найбільш показових прикладів цього стало запровадження навчання місцевими мовами в Нижньогородській духовній семінарії. За ініціативою Дамаскина тут почали викладати мордовську, татарську та чуваську мови⁸⁸. Такий підхід був новаторським для того часу й свідчив про визнання важливості рідної мови як засобу залучення корінного населення до християнської та загальної освіти.

У 1785 році, виконуючи особисте розпорядження імператриці Катерини II, Дамаскин організував створення унікального лексикографічного проекту – рукописного словника мов різних народів, які мешкають у Нижньогородській єпархії⁸⁹. Документ включав понад тисячу сторінок і був складений у рекордні строки. Слова народів мордви, татар, чувашів, черемисів були впорядковані за російською абеткою, супроводжувалися перекладами та транскрипцією російськими літерами, що мало велике значення для формування писемної традиції цих народів⁹⁰.

Рукописна копія була готова у 1785 р., проте вона так і не була опублікована. Винятком є хіба мордовська частина словника, яка була передрукована мордовським дослідником А. П. Феоктістовим⁹¹.

До укладання цього словника та перекладу церковних та світських текстів на мови місцевого населення було залучено декількох духовних осіб з Нижньогородської Єпархії. Серед них особливу роль відіграв Іван Тихов – який, згідно з припискою до рукописного «Короткого катехізису» 1788 року,

---

⁸⁷ Котков К. А., Вернер С. П. Очерки по истории мордовского народа XVIII в. – С. 176.

⁸⁸ Мокшин Н. Ф. Мордва и вера – С. 175.

⁸⁹ Макарий. История Нижегородской епархии. – С. 171.

⁹⁰ Титков Е.П., Никулин И. Н. Да светит свет Ваш пред людьми. Жизнь и судьба епископа Дамаскина. Нижний Новгород, 1999. С. 92.

⁹¹ Феоктистов А. П. Русско-мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии. Москва, 1971. С. 26.

був «природою з мордви»⁹². Його походження з ерзянського середовища робило його унікальною фігурою в процесі релігійно-мовної інтеграції, адже він володів як мовою, так і культурним контекстом свого народу.

Разом з іншими діячами, такими як Григорій Семилейський і Семен Березовський, Іван Тихов брав участь у перекладах релігійних текстів ерзянською, зокрема, таких основоположних канонічних творів, як «Символ віри», «Священна історія» та «Короткий катехізис»⁹³. Ці переклади були не лише частиною місіонерської діяльності, але й важливим інструментом ранньої писемної кодифікації мови, яка доти функціонувала переважно в усній формі.

Роль перекладу та навчання рідною мовою важко переоцінити: вони були одними з небагатьох каналів, через які асимільована громада могла зберегти мовну тяглість і доступ до освіти, хоч і в рамках православної доктрини. Використання ерзянської мови в катехізації було компромісом, що дозволяв церковним структурам ефективніше інтегрувати мордовське населення до християнської спільноти, при цьому не відразу витісняючи рідну мову. Такий підхід демонструє складну взаємодію між християнізацією, культурною адаптацією, а згодом асиміляцією – і мовною політикою.

Участь саме представників місцевих народів у створенні подібних матеріалів, як у випадку Івана Тихова, свідчить про початок процесу, коли носії корінної культури ставали посередниками імперської ідеології. З одного боку, вони долучалися до освіти та соціального піднесення; з іншого – часто сприяли поступовому витісненню власної ідентичності, стаючи частиною нової, вже русифікованої духовної еліти. Таким чином, мова відігравала не лише комунікативну, а й глибоко ідеологічну функцію в системі церковної асиміляції, а згодом і асиміляції ідентичностей.

---

⁹² Там само. С. 28.

⁹³ Феоктистов А. П. Русско-мордовский словарь. – С. 12; 25; 38.

ВИСНОВКИ

Дослідження асиміляційної політики Московського царства, а згодом Російської імперії стосовно ерзі й мокші у XVI–XVIII століттях на прикладі церковних практик засвідчує глибину і масштабність імперської експансії не лише територіальної, а й духовної. Християнізація виступила інструментом, що поєднував у собі релігійний примус, культурну трансформацію, мовну уніфікацію і соціальну мобілізацію через віросповідання. Нав'язування православ'я супроводжувалося порушенням базових прав: знищенням язичницьких святинь, репресіями проти «відступників», впровадженням адміністративного тиску через податки, тюрми та воєводські структури.

Разом з тим, спротив ерзі та мокші доводить, що цей процес не був одностороннім – народи шукали форми виживання і збереження ідентичності: від формального прийняття православ'я до збройного повстання, як у випадку Терюшевського руху. Цей спротив є яскравим прикладом боротьби за право залишатися собою у Московському, а згодом Російському світі, що прагнув зробити всіх «однаковими». Практична цінність дослідження полягає в тому, що воно дозволяє переосмислити роль церкви в імперській політиці – не лише як духовного інституту, а як інструмента асиміляції;

побачити історичні витoki сучасних етнонаціональних проблем на постцарському, постімперському, пострадянському та сучасному російському просторі;

запропонувати нові підходи до вивчення «внутрішнього колоніалізму» в історії Східної Європи;

дати голос тим народам, історії яких системно замовчувалися і замовчуються досі.

Список використаних джерел та літератури

Опубліковані джерела

1. Документы и материалы по истории Мордовской АССР. / уряд. Б. Д. Греков, В. И. Лебедев. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1940. Т. 1. 320 с.
2. Документы и материалы по истории Мордовской АССР. / уряд. Б. Д. Греков, В. И. Лебедев. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1939. Т. 2. 350 с.
3. Документы и материалы по истории Мордовской АССР. / уряд. А. Захаркина, И. Корсаков, К. Котков та ін. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1953. Т. 3. 654 с.
4. Тихомиров Н. М., Епифанов П. П. Соборное уложение 1649 г. Москва: Издательство МГУ, 1961. 444 с.

Монографії

1. Гераклитов А. А. Материалы по истории Мордвы. Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1931. 127 с.
2. Гераклитов А. А. Мордовские должностные лица. Саранск: Мордовское книжное издательство, 2011. 300 с.
3. Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. Санкт-Петербург: Типография Академии наук, 1799. 400 с.
4. Арсентева Н.М., Юрченкова В.А. История Мордовии: С древнейших времен до середины XIX века. Саранск: Мордовское книжное издательство, 2001. 344 с.

5. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад / пер. з нім. О. Кульчинський. Львів: Видавництво УКУ, 2005. 360 с.
6. Котков К. А., Вернер С. П. Очерки по истории мордовского народа XVIII в. Саранск: МОРДГИЗ, 1943. 95 с.
7. Кузнецов С. К. Мордва. Москва: Печатная А. И Снегеревой, 1912. 73 с.
8. Макарий. История Русской церкви. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1883. Т. 3. Ч. 3. 300 с.
9. Макарий. История Нижегородской иерархии, содержащая в себе сказание о нижегородских иерархах с 1672 до 1850 года. Санкт-Петербург: Издание книгопродавца И. Г. Овсянникова, 1857. 247 с.
10. Макаров Д. М. Самодержавие и христианизация народов Среднего Поволжья во второй половине XVI–XVII веков. Чебоксары: Чувашский государственный университет, 1981. 280 с.
11. Мельников–Печерский П. И. Полное собрание сочинений. – Москва: Типография А. И. Мамонтова, 1898. Т. 12. 432 с.
12. Мельников–Печерский П. И. Полное собрание сочинений. – Москва: Типография А. И. Мамонтова, 1897. Т. 20. 350 с.
13. Можаровский А. Ф. Изложение хода миссионерского дела по просвещению казанских инородцев с 1552 по 1867 годы. Москва: , 1880. 261 с.
14. Мокшанов Н. Ф. Мордовский этнос. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1989. 160 с.
15. Мокшин Н. Ф. Мордва и вера. Саранск: Мордовское книжное издательство, 2005. 532 с.

16. Мокшин Н. Ф., Сушкова Ю. Н. Просветители Мордвы. Саранск: Издательство Мордовского университета, 2020. 236 с.
17. Мулукаев Р. С. Полиция и тюремные учреждения дореволюционной России. Москва: Юридическая литература, 1964. 97 с.
18. Народы Поволжья и Приуралья: Коми-зыряне, Коми-пермяки, Марийцы, Мордва, Удмурты / Мокшин Н. Ф. та ін. Москва: Наука, 2000. 579 с.
19. Посошков И. Т. Книга о скудости и богатстве. Москва: Соцэкгиз, 1937. 351 с.
20. Титков Е. П., Никулин И. Н. Да светит свет Ваш пред людьми. Жизнь и судьба епископа Дамаскина. Нижний Новгород: Издательство Нижегородской епархии, 1999. 129 с.
21. Феоктистов А. П. Русско-мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии. Москва: Наука, 1971. 371 с.
22. Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press, 2002. 290 p.

Статті

1. Иванов О. Ю. Причины та передумови російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів (остання чверть XV – середина XIX ст.). *Знання європейського права*. 2021. № 4. С. 10–20.
2. Илюшин Б. Участие мордвы, марийцев, чувашей в военных мероприятиях Московского государства XVI века. *Вестник Пермского университета. История*. 2020. № 2. С. 24–33.

3. Мотыка И. И. У истоков православной миссии среди нерусских народов европейской России. *Инженерные технологии и системы*. 2001. №1–2. С. 39–44.

Электронні ресурси

1. Акшиков О. Отец у него черемисин... URL: <https://www.mari-el.name/2010/03/29/otec-u-nego-cheremisin...html> (дата звернення: 09.05.2025).
2. Покровский И. К истории казанских монастырей до 1764 года. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ivan_Pokrovskij/k-istorii-kazanskih-monastyrej-do-1764-goda/1#note2 (дата звернення: 16.04.2025).
3. Титов А. А. Терюшевский бунт. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1740-1760/Terjusev_bunt/text1.htm (дата звернення: 14.04. 2025).